

ARMELE DE BRONZ DEPUSE RITUAL ÎN TRANSILVANIA PREISTORICĂ

Constantin Inel

În lucrarea de față vom aborda unele aspecte legate de depozitele de arme, cu referire specială la cele descoperite pe teritoriul Transilvaniei.

Problematica studiului depozitelor de bronzuri în sensul interpretării acestor descoperiri a suscitat un viu interes încă de la primele publicări de depozite descoperite și pe teritoriul României. Stadiul actual al cercetărilor permite observația că fenomenul complex al depunerilor își are originile în paleoliticul superior și se manifestă pe un întins areal, cu o continuitate ce ajunge până în Evul Mediu Timpuriu. De la începutul manifestării lui se constată că nu poate fi marginalizat caracterul vădit religios al depunerilor, însă de-a lungul timpului fenomenul a căpătat încet-încet și o semnificație sociologică cu aspect ritual, acest lucru sporindu-i complexitatea. În acest context, datorită arheologiei, a specialiștilor ce studiază documentele arheologice, este de a adapta permanent metodologia cercetării științifice, prin eliminarea modelelor prefabricate, fixe, de interpretare, ce vin în detrimentul descoperirilor arheologice și a corectei lor interpretări.

Prin natura lui și prin modul în care ajunge la noi, documentul arheologic poate și trebuie să ne ofere informații despre epoca din care provine, destinația și utilitatea sa, respectiv, în cazul de față, aspecte legate de viața spirituală și credințe ale comunităților umane de-a lungul istoriei omenirii.

1. Definiții și probleme generale

1.1. Cadrul geografic.

Rolul factorului geografic-ambiental trebuie apreciat exact și privit prin prisma evoluției istorice, deoarece exagerările sunt tot atât de greșite ca și subestimarea lui.

Condițiile geo-climatică erau, în epoca metalelor propice desfășurării îndeletnicirilor agricole și creșterii vitelor, dar și preocupărilor în domeniul exploatarei resurselor de sare și minereuri (cu atât mai mult cu cât existau bogate resurse), aceasta fiind de altfel și concluzia cercetărilor arheologice întreprinse până acum.

Carpații și depresiunea Transilvaniei prezintă o importanță deosebită pentru preistoria Europei datorită printre altele și bogăției lor în zăcăminte de sare și minereuri. Transilvania devine, spre sfârșitul epocii bronzului, unul din cele mai importante centre metalurgice europene, însă ea nu a fost doar un centru de producție metalurgică, ci și o punte de legătură pentru circulația produselor între Mediterana și Centrul Europei sau acestea și Caucaz.

Minereurile și mineralele sunt concentrate mai ales în munții Maramureșului, munții Banatului și munții Apuseni (GeogrRom 1983, 97). De asemenea Depresiunea Transilvaniei conține zăcăminte de sare ce constituie un strat aproape continuu, care poate atinge local peste 1000 m grosime (GeogrRom 1983, 99).

Aceste bogății ale subsolului ce prezentau o importanță deosebită, de prim ordin pentru populația din perioada preistorică, au propulsat Transilvania în rândul centrelor primare de exploatare a sării și de schimburi cu sud-estul și centrul Europei, dar și cu celelalte zone, până în Scandinavia.

1.2. Terminologia depozitelor de bronzuri.

Pentru a discuta problematica depunerilor de obiecte este necesar a aborda pe scurt și terminologia utilizată în domeniu. Conform definiției general-acceptate *depozitul* reprezintă “categoria descoperirilor arheologice ce constau din mai multe obiecte ascunse împreună intenționat, din cauza unui pericol sau cu scop de ofrandă, în pământ, sub recipiente de lut ars sau de metal, precum și în ape, turbării etc.” (Enciclopedia 1996, 48).

Nikolaus Boroffka utilizează termenul de *depozit* (Boroffka 1992, 341) în sensul dat de H. Geißlinger, adică ceea ce nu reprezintă nici urme de locuire, nici de mormânt (Geißlinger 1984, 320). Descoperirile izolate pot fi considerate ca depozite doar în parte pentru că ele pot reprezenta și o categorie diferită.

O opinie apropiată presupune că *depozitele* – “aceste acumulări de obiecte” – au putut avea caracter comercial sau general economic, a putut reprezenta averea unui grup sau a unei persoane, însă este de menționat și un posibil caracter votiv sau votiv-funerar al depunerii, chiar și în condiții de pericol, foarte probabil cu sens de depozit-ofrandă al unei căpetenii (Soroceanu-Lako 1981, 155).

La rândul său W. D. H. Rouse vorbind despre jertfele de sânge și de mormintele cu ofrandă, oferă următoarea definiție a *ofrandelor* : “Orice este oferit de bunăvoie unei ființe percepută ca supraomenească, vorbește strict de jertfă oferită. Motivul e simplu dar nu întotdeauna același: ocazia este întâmplătoare, sau dacă este determinată darul nu este obligatoriu” (Rouse 1902).

2. Condiții de depunere, structură și tipologie

2.1. Situarea depozitelor de bronzuri în cadrul geo-morfologic.

După locul de descoperire al depozitelor de bronzuri s-a putut observa diversitatea cadrului geo-morfologic în care s-a manifestat acest fenomen.

- a. *Depozitele descoperite pe înălțimi.* Descoperirile din spațiul intracarpatic au permis localizarea unui număr de depozite în puncte dominante de relief, fapt ce poate fi legat de unele credințe ale populațiilor preistorice că înălțimile constituie un loc unde comunicarea cu lumea zeilor se poate face prin aducere de ofrande. Asemenea depozite pe înălțimi muntoase sunt cele de la Păltiniș, Brașov, Predeal I, Uroi, Deva, Sovata, Bogdan Vodă (Soroceanu 1995, 23 și catalog).
- b. *Depozitele descoperite pe versanți.* Depunerile pe versanți sunt o altă localizare a depozitelor de bronzuri pe tot parcursul desfășurării acestui fenomen. Un exemplu în spațiul nord-transilvănean este depozitul de la Vadul Izei (Soroceanu 1995, 23). Din totalul de 36 depozite descoperite pe versanți, situația orientării lor este prezentată succint de T. Soroceanu, rezultând pentru perioada cuprinsă între Br.D și Ha B, următoarea schemă: 19 depozite orientate spre sud; 4 spre sud-est; 3 spre sud-vest; 1 spre est; 3 spre vest; 3 spre nord; 2 spre nord-est; 1 spre nord-vest (fig.2).
- c. *Depozitele descoperite în trecători și defilee.* Această categorie de descoperiri este cunoscută și în spațiul carpatic. Trecătorile la nord și sud de Carpați (Predeal, valea Oltului) sau din zona Crișurilor și a Someșului, care urmează cursul apelor de munte, prezintă descoperiri de depozite din Br.D până în Ha B. În rândul depozitelor sau descoperirilor izolate amplasate în zonele trecătorilor montane ori pe firul apelor sunt de amintit cele de pe valea Crișului Repede, de la Predeal, Bereteu și Groșii Țibleșului (Soroceanu 1995, 30).

- d. *Depozite descoperite în mediul acvatic.* Categorie de descoperiri atestată atât ca depozite cât și ca piese izolate, este o manifestare predilectă a credințelor și practicilor rituale în preistorie, iar caracterul de ofrandă al acestui gen de depunere întrece necontestat pe cel profan, care ar putea fi bănuț. Descoperite în apa râurilor sau pe mal, la izvoare, în mlaștini sau în lacuri, depozitele de bronzuri se încadrează ritualului aducerii de daruri sau ofrande, în care piesele de metal joacă un rol important. Fenomenul depunerii spadelor (pentru că trebuie remarcat că este categoria cea mai frecventă în acest gen de descoperiri) sau a altor artefacte din bronz (îndeosebi arme) trebuie legat de credințe și concepții magico-religioase din epocă, acest gen de ofrandă perpetuându-se până în Evul Mediu Timpuriu (Pinter 1994, passim). Sunt atestate depuneri în apă sau în imediata ei apropiere (pe mal, ca și în terasa abruptă a unor râuri), amintind aici câteva descoperiri din Transilvania: Blăjenii de Jos (BN), Budești (BN), Dârja (CJ), Daia (AB), Sântimbru (AB), Gothatea (HD), Livada (SM), Spermezeu (BN), Șuncuiuș (BH), Căpleni II (SM), Giurtelecu Șimleului (SJ), Hășmaș (SJ), Mintiu Gherlei II (CJ), Sângeorgiu de Mureș (MS), Oradea III și V (BH), Roșia de Secaș (AB), Sângeorgiu de Pădure I (MS), Foieni I și II (SM), Jabența II (MS), Mociu (CJ), Sârbi I și III (MM), Stoboru (SJ), Beltiug I (MS), Satu Mare (SM); Românași (SM), Carei (SM), râul Crasna, Ighiel (AB), Pâclișa (AB), Ciugud (AB), Cheia (CJ) (Soroceanu 1995, 32-33 și catalog). În preajma izvoarelor unor râuri s-au descoperit depozitele Sighetul Marmăției IV, Fânațe, Câtcău, Ghinești, Bădeni toate în spațiul intracarpatic, iar din zone mlăștinoase provin depozitele de la Galoșpetreu (Chidioșan-Soroceanu 1995, 169) și Tiream (Soroceanu 1995, 35 și catalog).
- e. *Depozitele descoperite în peșteri.* Folosirea peșterilor ca loc de cult este demonstrată și de depozitele de bronzuri depuse aici în preistorie. Fenomenul depunerilor în peșteri, atestat în Europa epocii bronzului este prezent și în spațiul intracarpatic, zona montană fiind bine înzestrată cu asemenea formațiuni de relief în cheile formate de-a lungul râurilor. Depunerile de bronzuri în zonele carstice prezintă și ele o multitudine de variante, fiind descoperite depuneri în peșteri propriu-zise, în nișele stâncilor sau în fisurile din roca dură. Mentalitatea oamenilor din preistorie și antichitatea clasică de a aduce ofrande (care constau în metal, ceramică, animale etc.) era materializată prin îngroparea adânc în pământ, ori în depunerea sub stânci a darurilor pentru zei, sau pentru oaspeți respectați de ei (Soroceanu 1995, 27). Descoperite la noi în Cheile Turzii, la Vadu Crișului I, Bălnaca- Piatra Roșie, pe valea Arieșului, la Buru, depunerile în crăpăturile stâncilor sunt atestate și în Ungaria, Slovacia sau sudul Germaniei. Caracterul votiv al acestui tip de depuneri este demonstrat și de o depunere în formă de cerc într-o asemenea fisură în stâncă la Carhan, în Anglia (Soroceanu 1995, 26). La fel este cazul și la depozitele descoperite în nișele stâncilor în care au fost împrăștiate diverse piese. Descoperite în Transilvania la Cetea și Balșa II, în Banat la Bocșa, în Muntenia la Govora Sat, dar și în Elveția, sudul și centrul Germaniei, depozitele de bronzuri vorbesc de un ritual al coborârii depunerilor în crăpăturile stâncilor (Soroceanu 1995, 26). Depozitele descoperite în peșterile de la Igrîța, Balșa I- "Piatra Șincuiușului", Rimetea, Cioclovina, Șuncuiuș I, II și III, sau Vadu Crișului III (Soroceanu 1995, nota 49) prezintă caractere de ofrande și trădează credințe magico-religioase ale comunităților din epoca bronzului.

2.2. Tipologia depunerilor după materia primă din structura artefactelor.

În ce privește categoria materialelor care alcătuiesc depunerile preistorice, pe baza descoperirilor s-au stabilit următoarele categorii de depuneri (cf. Soroceanu 1995, nota 201):

1. *depuneri metalice* (obiecte din bronz, aur, argint, fier etc.);
2. *depuneri nemetalice de obiecte rezistente* (ceramică, piatră, os, corn, rășini etc.);
3. *depuneri nemetalice de piese cu grad scăzut de rezistență* (textile, lemn, flori etc.);
4. *depuneri mixte*, în care se pot găsi amestecate la un loc toate cele trei categorii precedente.

Dacă primele două categorii cuprind piese care prezintă un grad ridicat de rezistență la mediul în care au fost depuse, cea de-a treia categorie este alcătuită din obiecte ce nu rezistă mult timp în mediul de depunere, întrucât majoritatea fiind produse organice, sunt descompuse de factorii de mediu. Astfel, relevanța primelor două categorii pentru cercetarea arheologică este incomparabil mai ridicată decât a categoriei de piese nerezistente (organice) care până la noi se păstrează prin urme destul de vagi, datorită gradului ridicat de perisabilitate.

2.3. Poziția obiectelor în depunerile de bronzuri.

În depunerile votive de bronzuri s-a putut constata și o anumită regulă de depunere în ce privește poziția pieselor, stabilindu-se trei grupe distincte (Soroceanu 1995, 35):

Piese depuse în poziție verticală. În spațiul carpatic depunerile în poziție verticală constau din spade, topoare, lănci, ace, chiar și ceramică, însă în alte spații ale Europei apar și alte categorii de piese depuse în această poziție: cuțite, pumnale, seceri ș.a.m.d. (Soroceanu 1995, 35 și 37). În ce privește spadele descoperite pe teritoriul României în poziție verticală, amintim pe cele de la Stoboru, Drăușeni, Inlăceni, Livada, Marvila (fig.3) și care se încadrează într-un spațiu mai vast care cuprinde descoperiri în Panonia și Slovacia, în zona Mării Baltice, în Insulele Britanice, în zona Alpilor și în Grecia (Soroceanu 1995, 37 și fig.12).

Piese depuse în poziție orizontală. Depunerea pieselor în această poziție nu exprimă prea clar o depunere cultică, dacă nu se înregistrează diferite aranjări intenționate. Depuneri în cerc, încrucișate, ordonarea alăturată în anumite poziții și depunerile cu anumite ocazii sunt expresia unor activități cultice sau, cel puțin intenționate.

Piese depuse în poziție reorganizată. Diversele moduri în care sunt aranjate piesele în unele depuneri (am arătat anterior că și în depunerile în poziție orizontală s-a putut constata o organizare intenționată a obiectelor), vine în sprijinul interpretării acestor depuneri ca ofrande, *ex-voto*-uri aduse cu ocazii speciale și care nu înlocuiesc alte ritualuri magico-religioase din preistorie, ci completează și conferă o anumită dimensiune simbolică, uneori mistică, atitudinilor și mentalităților din această perioadă. Aranjarea obiectelor presupune forme deosebite pe care trebuie să încercăm să le privim la valoarea și în sensul dat de persoana sau grupul care a participat la ritualul depunerii.

- a. *Depunerea în cerc a obiectelor* cuprinde un tip de artefacte dispuse circular și care ar putea încadra și o altă piesă (sau mai multe) dintr-un alt tip. Depozitul de la Drăușeni (BV) prezintă 30 de topoare dispuse

circular, cu un obiect plasat în centru- o spadă în acest caz (Soroceanu 1995, 43).

- b. *Depunerea în cerc și încrucișată* este o modalitate combinată de depunere care poate prezenta forma de spiță (uneori în formă de stea). La Vețel s-a descoperit un depozit care prezenta într-o asemenea aranjare un vârf de lance și 4 topoare (Soroceanu 1995, 43).
- c. *Încrucișarea obiectelor depuse* este o altă formă de organizare a depozitelor, fiind descoperite spade încrucișate, ori alte tipuri de obiecte diferite între ele, însă depuse încrucișat și acoperite cu câte un vas.

S-a putut observa, de asemenea că în acest complex proces de aranjare-reorganizare a pieselor depuse ritual, uneori s-a amenajat chiar locul depunerii, într-un mod special, prin realizarea unui pat de pietre, ori ceramică, sau doar marcarea circulară a locului de depunere, pe acest suport fiind apoi depuse piesele în cadrul unui ritual (eventual și acoperite cu același material). Însă, pe lângă aceste amenajări ale locului de depunere realizate pentru depunerea ofrandelor, un alt gen de suport îl constituie vasele în care au fost depuse unele depozite, fie ele de ceramică ori de metal și care puteau conține depunerea în poziție verticală a vasului, ori vasul era pus peste obiecte, deci răsturnat, acoperind piesele.

Chiar și gropile în care se efectua depunerea (fără vreun alt suport) erau oarecum amenajate, iar piesele aranjate în vreun mod în interior. Astfel, depozitul-turnătorie de la Aiud (AB), descoperit într-o groapă în formă de ceaun prezenta o aranjare a pieselor începând din centrul gropii, protejate fiind pe margini și deasupra de turtele de bronz (Rotea 1995, 71).

2.4. Numărul pieselor din depunerile de arme.

Pe lângă suportul material în care se așeza ofranda și aranjarea pieselor în diverse modalități, o altă caracteristică a depozitelor este numărul pieselor conținute. Se poate vedea din analiza descoperirilor că acest criteriu, deși diferă de la o descoperire la alta, oferă o oarecare clasificare și din acest punct de vedere. Aceasta ar putea influența bineînțeles, în procesul interpretării fenomenului complex al depunerilor.

În cadrul diverselor și complexelor ritualuri, anticii recurgeau la asocieri de obiecte în anumite cifre, ce prezentau un simbol mai mult sau mai puțin descifrat, în funcție de ritualul din care făceau parte piesele respective. S-a putut observa astfel, că unele cifre erau preferate în detrimentul altora, iar conexiunile de una sau mai multe categorii de piese, sub același număr se încadrează în același context al manifestărilor cultice.

Pentru depozitele de spade, dar și pentru descoperirile izolate, numărul lor și poziția în mediul geomorfologic (în apă, zone carstice ș.a.m.d.) pledează pentru un caracter ritual al depunerilor. Este nevoie însă de realizarea unei corelări între depunerile de spade, cronologia și aria de răspândire a acestora.

O observație interesantă oferă cele 6 depozite de spade și aria lor de răspândire în HaB în Transilvania: Slimnic cu 11 piese, Bunești cu 3 piese, Stoboru cu 3 piese, Silivașu de Câmpie cu 6 piese, Șimleul Silvaniei cu 2 piese, Vadu Crișului III cu 3 piese (Bader 1991, 3). S-ar putea face o paralelă cu depozitele de celturi din aceeași perioadă (Soroceanu 1995, nota 179).

În cele 6 depozite de spade transilvănene sunt 3 cu 3 piese (2 în poziție organizată: Stoboru- poziție verticală, Bunești- încrucișate în formă de stea) și a 4-a, Silivașu de Câmpie are 6 piese (Soroceanu 1995, 52).

În cazul depozitelor de spade din Slovacia (17, după Novotná 1970) situația este următoarea: 5 depozite cu câte 2 piese, 3 cu câte 3 piese, 2 cu 6 piese, unul cu 7 piese, 2 cu 8 piese și unul cu 15 piese (Soroceanu 1995, 52-53).

Se poate observa că în cazul spadelor cifra 3 și multiplii acesteia dețin un rol important în simbolistica depunerilor, având o anumită semnificație care deocamdată rămâne nedeslușită.

Situația se modifică oarecum, în ce privește preferința pentru un număr sau altul, în cazul topoarelor de luptă cu disc a căror clasificare realizată de C. Kacsó prezintă următoarea situație: din 28 depuneri de asemenea piese în nordul Transilvaniei, 13 sunt cu 2 piese, 3 cu 3 piese, 1 cu 4 piese, 1 cu 5 piese, 6 cu 6 piese, 1 cu 8 piese, 1 cu 9 piese, 2 cu 12 piese, 1 cu 13 piese, 1 cu 17 piese. Iată că aici cifra 2 (cu 13 depuneri) fără multiplii săi (2 depuneri) este preponderentă, în timp ce numărul 3 (cu 3 depuneri) prezintă încă 9 depuneri cu ai săi multipli, deci în total 12 depuneri (Kacsó 1995, 136 lista 1).

Nu ne rămâne decât să constatăm că o analiză profundă a depozitelor de bronzuri și din punctul de vedere al numărului pieselor conținute poate servi la modul de interpretare a caracterului depozitului alături de celelalte caracteristici evidente care îl individualizează.

3. Probleme de interpretare a depozitelor de bronzuri

3.1. Cultul armelor și implicațiile sale: ofrandele de arme.

Obiceiul depunerilor a existat în istoria Europei din cele mai vechi timpuri și până la creștinarea deplină a popoarelor din aceste zone, în Evul Mediu Timpuriu (secolele XI-XII). Chiar și mai târziu, vechiile deprinderi și obiceiuri au persistat, legendele Evului Mediu creștin menționând între fenomenele complexe ale epocii și cultul armelor (Pinter 1994, *passim*) și al depunerilor acestora în diverse împrejurări.

De-a lungul timpului armele au contribuit prin atributele lor la procesul istoric general, iar descoperirile de astăzi relevă importanța și rolul major al acestei categorii de artefacte în societatea preistorică și antică de odinioară.

Dacă la începuturile istoriei omenirii a existat dualitatea inițială arme-unelte (Pinter 1994, 9), neputându-se foarte bine delimita ce proprietăți a conferit omul primitiv obiectelor folosite (acest lucru depinzând de operațiunea ce se efectua cu ele), încet dar ireversibil se poate observa că din categoria dublă menționată, s-au individualizat *armele*, piese care în societatea primitivă și antică au fost nelipsite din inventarul personal al luptătorilor. Ele erau însă prezente și la celelalte categorii sociale, acest lucru fiind explicabil, dacă avem în vedere din punct de vedere evenimențial, caracterul societății antice, nesigur și permanent periclitat de spectrul războiului.

Astfel, armele devin o categorie foarte importantă în “averea” personală sau a comunității, iar meșteșugul confecționării lor a cunoscut specializări distincte care a contribuit la formarea unei categorii aparte în rândul populațiilor de odinioară. Necesitatea perfecționării permanente a tipului de armament, descoperirea de noi materii prime (pe lângă lemn, os și piatră, a metalelor) și inventarea de tehnici de prelucrare tot mai complexe, a dus la crearea unor piese comune și a unei categorii cu funcție bivalentă de armă - însemn de putere.

Societății gentilice arhaizante îi corespundea o mentalitate complexă, în care această categorie de obiecte – *armele*, deținea un rol covârșitor. Vedem o lume plină de mister, de simboluri și de credințe magico-religioase în care viața cotidiană se

împletește cu ritualuri și reguli de neîncălcăt, iar grija pentru viața de apoi este evidentă în toate aceste complexe ritualuri.

Și pentru că armele l-au însoțit aproape tot timpul pe omul preistoric, ele au fost martorul fidel al activității acestuia, iar așa cum vedem în legendele Evului Mediu despre eroii și zeii nordici (Pinter 1994, 11-12), în studiile comparative pe populațiile primitive de indieni nord- americani (Pinter 1994, 18), coborând în timp elementele oferite de comunitățile din epoci mai recente, se poate presupune cu destulă certitudine, că și în preistorie s-au manifestat fenomene complexe ce aveau numitori comuni omul și armele sale. Că se întâlnea fenomenul personificării armelor și în preistorie, la fel ca în Evul Mediu [spada “Gram” a lui Sigurö, “Balmung” dăruită lui Siegfried, eroul din Cântecul Nibelungilor, “Durndart” a lui Roland, “Dainlaif” a lui Hagen, “Balisade” a lui Rüdiger, “Mimmung” a lui Wieland sau “Calibarn” a regelui Arthur – toate fiind elemente compoziționale ale legendelor, în timp ce spada “Joyeuse” a lui Carol cel Mare aparține unui personaj istoric real (Pinter 1994, 11-12)], acest lucru nu poate fi demonstrat în lipsa mărturiei scrise, însă se prea poate ca însăși aceste mărturii ale epocii medievale din nordul și apusul Europei, să aibă rădăcini mult mai vechi în epocile metalice preistorice. Ce se poate observa, ca o continuitate din preistorie până în Evul Mediu Timpuriu este fenomenul depunerii votive (Pauli 1987, 281-312), în cadrul căruia o categorie distinctă o constituie piesele de armament.

3.2. Caracteristici ale depozitelor de bronzuri din Transilvania, în perioada dintre Bronzul mijlociu și Halstattul timpuriu.

În Transilvania epocii bronzului, fenomenul depunerii de bronzuri a constat cu predilecție din depozite de arme (topoare de luptă cu disc, spade cu mânerul plin, pumnale, vârfuri de lance și apărători de braț), un număr mult mai mic de depozite de podoabe, și foarte puține unelte de bronz. Astfel M. Petrescu-Dâmbovița deosebea în Bronzul Mijlociu următoarele categorii de depozite:

- cu arme (majoritatea)
- cu arme și podoabe
- cu arme, unelte și podoabe
- doar cu podoabe (foarte puține)

Descoperite în aria culturilor Wietenberg și Otomani, s-a emis ipoteza existenței unui caracter preponderent războinic al comunităților acestei culturi (Petrescu-Dâmbovița 1977, 17).

În baza acestor observații se poate presupune astăzi, din ce în ce mai mult că îngroparea depozitelor din această perioadă ar avea un preponderent caracter votiv, ținând cont că domină tocmai depunerile de arme și menționând că teoria îngropării armelor din rațiuni economice sau de protejare a avuției, nu stă în firea lucrurilor tocmai dacă ținem seama și de caracterul războinic al acestor triburi. De asemenea, un argument în plus sunt tocmai criteriile de depunere discutate în capitolul precedent, în care spațiul geomorfologic al depunerii și modul de aranjare a depozitelor vădesc activități intenționate, de caracter cultic, care se împletesc cu celelalte ritualuri existente în sânul comunităților preistorice la acea dată. Desigur aceste manifestări pot să se desfășoare și cu prilejul altor evenimente ca decesul și înmormântarea unei personalități a comunității (luptător, căpetenie etc.) și atunci fac obiectul depunerilor funerare, deci prezintă tot un caracter cultic. Însă momentul depunerii acestor depozite-ofrandă era unul aparte, cu o semnificație majoră pentru persoana sau grupul care înfăptuia ritualul, iar motivul putea fi extrem de divers și făcea parte dintr-un complex de preocupări și trăiri ale acestor indivizi, din acea categorie a speranțelor și dorințelor fiecăruia în parte,

sau a tuturor la un loc. Erau îndeplinite astfel, condițiile unei comunicări și comuniuni cu forțele superioare, divine, condiții ce nu puteau fi oferite de celelalte manifestări (sacrificii de animale, ori chiar umane în antichitate).

O lume complexă, frământată de speranțe și îndoieli, bântuită de misticism chiar, sau altfel spus, afectată profund de propriile-i credințe magico-religioase, ni se relevă prin intermediul unor asemenea manifestări. Mentalități care vor rămâne pentru mult timp în vigoare, transmise (ori moștenite) din generație în generație, conforme viziunii acestor indivizi primitivi asupra relației *om-natură-divinitate*, cu toate implicațiile ei.

În perioada cuprinsă de la sfârșitul epocii bronzului la începutul Hallstatt-ului (Bz D- Ha AB), depozitele de bronzuri evoluează în același cadru geo-spațial al Transilvaniei, unde descoperirile atestă piese de origine locală și central-europeană față de care cele de origine răsăriteană și sudică sunt rare (Petrescu-Dâmbovița 1977, 21). Acum se înregistrează apogeul metalurgiei bronzului, manifestat cu predilecție în depozitele concentrate în grupări locale:

1. *Nord-vestul Transilvaniei, podișul Someșului și nordul Câmpiei de Vest* – depozitele de aici cuprind unelte, arme, piese de harnașament și podoabe evolute din tipurile anterioare, dar și elemente de origine central-europeană sau nordică (Petrescu-Dâmbovița 1977, 23).
2. *Centrul Transilvaniei*- aici cu toate că crește numărul depozitelor față de etapa anterioară, scade procentul armelor și a pieselor de harnașament în depuneri (Petrescu-Dâmbovița 1977, 23).
3. *Valea mijlocie a Mureșului*, unde se întâlnesc grupate restrâns depozitele-turnătorie de la Uioara, Șpălnaca, Aiud, Gușterița, care atestă activitatea metalurgică foarte intensă precum și exploatarea sării în această zonă (Petrescu-Dâmbovița 1977, 23). Cel mai mare depozit-turnătorie descoperit până acum în Transilvania este cel de la Uioara de Sus (AB) considerat a fi al doilea în Europa - după cel de la Bologna- San Francisco, din Italia - ca număr de piese (5827) și greutate (1100 kg) (Petrescu-Dâmbovița 1995, 49; Rotea 1995, 71). Depozitele-turnătorie Șpălnaca II (de peste 1000 kg), Gușterița II (în greutate totală de 800 kg) și Aiud (de 732 kg) conțin, la fel ca și cel de la Uioara, o categorie diversă de unelte (dălți, topoare, celturi, sule, cuțite, brice, seceri, târnăcoape, fierăstraie, vase etc.), arme (topoare, spade, pumnale, vârfuri de lance, coifuri etc.), podoabe (brățări, inele, nasturi, aplici, ace, fibule, centuri etc.) și piese de harnașament (zăbale, psalii, tutuli, falere, bucle etc.), fragmentare sau întregi, finite sau semifabricate, de origine locală, dar și central-europeană, sudică sau răsăriteană. De asemenea trebuie amintită cantitatea însemnată de turte din cupru nativ, dar și din bronz, iar la Uioara și Gușterița prezența barelor de cositor pur datorate legăturilor cu spațiul central-european (Boemia ori Saxonia) (Rotea 1995, 71). Prezența acestor depozite tocmai în zona bogată în sare din Transilvania trebuie pusă în legătură cu intensele schimburi între diversele zone ale Europei, în care materii prime și produse finite circulă pe spații vaste din sud în nord, de la vest la est.
4. *Mureșul Inferior* - unde sunt consemnate doar câteva tipuri de depozite, cu obiecte evolute din cele ale etapei precedente (Petrescu-Dâmbovița 1977, 24).

Toate aceste localizări de depozite prezintă trăsături comune ce le conferă caracter de depozite cu unele particularități, mai bine spus, decât variante locale.

În HaA2 se constată o deplasare a centrului de greutate al acestor descoperiri spre centrul și sud-estul Transilvaniei venind dinspre nord-vest, ceea ce ar putea atesta și pătrunderea comunităților culturii Gáva în spațiul de nord-vest al acestei provincii (Vasiliev 1995, 92).

În HaB1 depozitele păstrează aceleași zonalități locale în nord-vestul, centrul și sud-estul Transilvaniei, lipsind din Banat, iar în rândul tipurilor de piese făcându-și loc tipuri noi (de ex. spada cu cupă la mâner), pentru ca în HaB2 arealul să se limiteze la centrul și sud-estul Transilvaniei, iar în inventar să apară spadele cu antene, cuțite etc. (Petrescu-Dâmbovița 1977, 25).

În HaB3 descoperirile pendulează din nou spre nord-vestul și centrul Transilvaniei, de acum piesele de fier începând să apară în număr tot mai mare, tinzând să înlocuiască treptat pe cele din bronz (Petrescu-Dâmbovița 1977, 26).

3.3. Depozitele de arme ca ofrande.

În funcție de conținutul depozitelor, M. Rusu a definit 3 categorii de descoperiri: *depozitele-turnătorii* care aparțineau unor meșteri ambulanți sau unor comunități; *depozitele cu obiecte de uz comun* ascunse din varii motive; *depozitele mixte* cu o parte din obiecte pentru turnare și cu o alta utilizabile (Rusu 1963, 180-181; 1964, 245).

În funcție de inventarul conținut (arme, unelte, podoabe, piese de harnașament) se pot deduce importante elemente referitoare la preocupările și ocupațiile de bază ale posesorilor (Rusu 1964, 245).

O definiție clară a diferitelor depuneri este necesară pentru a putea identifica aria de cuprindere a acestui fenomen.

T. Soroceanu împarte în două mari categorii depozitele ce se bazează pe donarea intenționată:

1. Depunerile ce sunt legate de lumea morților (ofrande în mormânt, morminte-cenotaf, ceremonii funerare) văzute în contextul "depuneri și lumea morților";
2. Depuneri ce nu au semnificații pentru lumea morților, și care au rolul de ofrandă pentru diferite zeități pământești ori cerești, fiind marcate de intenții deosebite (Soroceanu 1995, 56).

Donățiile sunt comunicări rituale ale complexe și antice tradiții materiale, pentru reconstituirea căreia nu stau la dispoziție izvoare scrise. Denumirile stricte pot fi majoritatea doar bănuite. Piesele însemnate erau apreciate în cadrul tranzacțiilor petrecute, ele trebuind să păstreze în interiorul colectivului echilibrul social dintre clase.

În anticele credințe europene ofrandele au jucat un rol central. Cele sângeroase constituiau miezul ritualului, pur și simplu acțiunea sacră. În culturile mediteraneene precum și în spațiul Alpilor temelia favorabilă și condiția transmiterii erau ofrandele de animale (vite, oi sau capre) (Hansen 1994, I, 381).

Donatorul comunică cu Zeul prin frumoase daruri ce corespund dorințelor acestuia. În Grecia minoico-miceniă devine donator în fața zeilor oricine aduce daruri în cadrul unei procesiuni speciale. Între darurile aduse în peșteri sacre (descoperiri în Creta) apar și arme: spade, cuțite, pumnale și topoare. În peșteri din Itaca sunt aduse ofrande-daruri: Odysseus împreună cu darurile primite ca oaspete de seamă, este pus de către faiaci, în peștera sacră a Nimfelor, din Itaca. Depunerea de daruri (pentru Nimfe sau pentru zeul Pan) în peșteră se petrece din timpuri istorice. Astfel, se poate observa că peșterile joacă în credințele minoico-miceniene rolul de peșteri –sanctuar, și probabil că multe dintre ele au jucat rolul unor adevărate temple (Hansen 1994, I, 383).

Analiza obiectelor descoperite ne arată că acestea au fost selecționate intenționat în vederea depunerii, au trecut printr-un anume proces ritual și apoi au fost îngropate. Tratarea diferențiată a obiectelor într-un context de comunicații supraregional constituie reguli după care urmează depunerile (Hansen 1994, 371).

Suntem în fața unor complexe manifestări ale credințelor și mentalităților comunităților preistorice, iar studierea acestora presupune o analiză de ansamblu într-un areal vast, care depășește limite geografice, sau spații date de anumiți factori comuni cum sunt tipul de ceramică sau ritul de înmormântare. Astfel că spațiile caracterizate printr-un anumit mod de depunere nu coincid neapărat cu cele caracterizate de ceramica comună (tipologia ei). Iar acest fapt ne poate face să considerăm că o altă formă de identificare culturală este tipul și modul depunerii, din analiza cărora se pot obține date din aceeași categorie cu cele oferite de asocierile factorilor ce provin din studiul unui ritual comun de înmormântare.

Desigur, cu rezervele de rigoare, și menționăm aici și faptul că tentativa de a include toate depozitele în categoria de depuneri votive este una exagerată (cf. Vasilev 1995, 94), considerăm în legătură cu fenomenul complex al depunerilor în preistorie, a fi destul de greu de conceput că într-o epocă de criză politică (internă sau externă), așa cum o presupun unii cercetători (Rusu 1972, 51), s-ar fi înregistrat fenomenul ascunderii artefactelor din bronz în special datorită pericolului și nu neapărat din pricina concepțiilor sacrale existente în respectiva perioadă. Credem că într-o perioadă de pericol și de conflicte militare este greu de conceput că tocmai o categorie a bronzurilor, indispensabilă oamenilor - anume aceea a armelor, a stat la baza complexului fenomen de depunere (în scopul ascunderii), fără să fi avut caracteristicile unor ritualuri intenționate.

Tocmai acum, se pare că fenomenul atestat pe un areal extrem de vast, de la spațiul carpatic la cel central-european sau apusean (Hansen 1994, *passim*), a cunoscut o intensă manifestare, iar diferitele elemente din întregul proces nu vin decât să sprijine ipoteza caracterului de *ofrandă* dat fiecărui act în parte ce se înscrie în tipicul credințelor și manifestărilor magico-religioase din epocă.

Problema trebuie să cunoască nuanțări din diverse puncte de vedere. Este evident că nu se poate generaliza caracterul votiv, de ofrandă, asupra întregului fenomen al depunerilor, amintind aici depozitele imense de bronzuri, considerate depozite-atelier (Uioara, Șpălnaca, Gușterița, Aiud, Band etc.) și care considerăm că sunt în legătură cu existența intenselor schimburi economice între zona aceasta a Transilvaniei, bogată în zăcămintele de sare, și celelalte spații, mai mult sau mai puțin îndepărtate, și pentru care intenția ascunderii bronzurilor poate fi pusă în legătură cu o anumită instabilitate a zonei în vremea respectivă.

Oricum au fost înțelese, ca ofrande prețioase dedicate unor puteri divine, fie ca depuneri datorate unor vremuri de instabilitate și criză politică, ori rezultatul unei activități meșugărești, *depozitele* trebuie considerate de la început, ca o categorie de complexe închise, trebuie a fi raportate și la alte categorii de izvoare, dintr-un cadru supraregional, bineînțeles. O asemenea abordare permite observații pertinente asupra fenomenului depunerii în general, precum și obținerea unor informații și detalii care permit emiterea diverselor enunțuri istorice referitoare la modul de trai și stadiul de dezvoltare al civilizațiilor preistorice.

Fenomenul complex al depunerilor în preistorie trebuie analizat pe un plan mult mai larg, care să surprindă diversitatea tipologică și categorială a materialelor ce fac obiectul depunerii. Recent, la colocviul pe tema „*Obiceiuri de depunere în pre- și*

protoistorie”, s-a subliniat „importanța studierii depozitelor nemetalice și pentru epocile în care metalul era cunoscut și folosit; aceste depozite constituite din alte materiale decât metalul nu sunt, în mod cuprinzător studiate, deși aceasta ar putea sugera multe idei valoroase și pentru interpretarea descoperirilor similare din metal. S-ar putea, de exemplu, constata existența unor trăsături comune în mentalitatea celor două mari epoci ale preistoriei (cea a pietrei și cea a metalului), precum și lărgirea noțiunii de *depozit* în sensul că, după apariția metalului, se continuă aproape în exclusivitate obiceiuri de depunere de mult cunoscute” (Boroffka 1992, 251-252).

Se cuvine a aminti aici o descoperire interesantă de dată recentă, care vine să confirme perpetuarea obiceiului depunerilor unor diverse categorii de materiale, în acest caz ceramică, în toate epocile pre- și protoistorice. Este cazul depozitului de vase de la Bistrița, jud. Vâlcea (Petre, Vulpe 1994, 25-41), ce cuprinde o vatră portativă pe care erau depuse cel puțin 33 vase ceramice care prezentau urme de ardere secundară. Depozitul se constituie ca un complex închis (fiind o groapă rituală), caracterul descoperirii fiind complet diferit de cel al gropilor din “necropola” plană de la Ferigile, amplasată în apropierea punctului unde s-a descoperit depozitul de vase. Împreună cu analogiile din zonă (Ocnele Mari, Govora, Bălănești ș.a.), aceste descoperiri ce sunt datate pe parcursul secolului VI î.Chr., au un caracter cultic ce poate fi urmărit înapoi până în epoca bronzului (Petre, Vulpe 1994, 41).

În momentul de vârf al metalurgiei bronzului (BzD-HaA) între depozitele de bronzuri și complexe ceramice au putut fi stabilite legături tocmai în zona din nordul și vestul României, acolo unde observațiile rezultate din cercetări recente dovedesc o perfectă continuitate etno-culturală, de la sfârșitul epocii bronzului spre Hallstatt timpuriu. În zonele vestice (Cruceni-Bobda), similar situației din Europa centrală, se observă același fenomen- creșterea numărului de depozite corespunde evident cu scăderea numărului de obiecte depuse în morminte (Hansen 1992, 372).

O altă relație ce se conturează prin prisma descoperirilor arheologice, este aceea între *sarea* transilvăneană și *depozitele de bronzuri* (Rusu 1972, 44). Pe teritoriul Transilvaniei *sarea* este prezentă în peste 100 de localități în diverse forme de manifestare: lacuri, izvoare sărate, sărături, masive. În preistorie *sarea* reprezenta o materie de prim rang, în special în comunitățile crescătorilor de animale. Tocmai de aceea, din epoca bronzului încoace, Transilvania a stat în centrul unor schimburi economice în natură (*troc*) de o mare intensitate, iar acest lucru este reflectat și prin cantitatea imensă de bronz pe care au acumulat-o cei care exploatau *sarea*. Două elemente atestă exploatarea resurselor de sare în epoca bronzului și în Hallstatt A - amplasarea multora dintre așezările deschise și fortificate în vecinătatea zăcămintelor de sare, respectiv descoperirile de depozite de bronzuri în același areal (sau chiar în localitățile cu sare). Prezența marilor depozite-ateliere (Uioara, Șpălnaca, Gușterița, Aiud) în vecinătatea salinelor și nu a zăcămintelor de cupru, confirmă dacă mai era nevoie, relația dintre exploatarea și valorificarea complexă a acestor bogății ale subsolului transilvănean (Rusu 1972, 45).

Comunitățile preistorice aflate în conflicte militare datorită caracterului lor nomad, dat de continua căutare de noi teritorii (pământuri bune pentru agricultură ori pășuni întinse necesare turmelor de animale), au conferit armelor valențe spirituale datorate superstițiilor și credințelor politeiste ale acestor grupuri umane. Cu siguranță însă, armele puteau să aibă o dublă valoare: militară și de simbol. Încă din antichitate *armele* au devenit simbol al poziției sociale, iar piesele de ceremonie, frumos lucrate și împodobite meșteșugit, dețineau mai mult funcția de însemn de putere decât cea

practică, de armă de luptă. Pe această bază depunerile de arme vădese un real caracter cultic, de ofrandă, indiferent de contextul în care s-a procedat la îngroparea pieselor. Este locul să amintim aici recenta descoperire fortuită de la Ocna Mureș, unde din albia râului Mureș a fost recuperat un vârf de lance încadrabil cronologic în Ha.B1 (Inel-Gligor 1998, 150), caracterul evident cultic al acestei piese fiind clar stabilit în această zonă de intense schimburi comerciale, îndeosebi în epoca metalelor, într-o zonă atât de bogată în zăcămintele de sare.

De asemenea, armele sunt prezente și în morminte și s-a arătat mai sus, că pe baza unei analize chorologice, cele două areale se exclud reciproc, acolo unde predomină înmormântările cu depuneri de arme în inventar, descoperirile de depuneri votive (depozitele) lipsesc cu desăvârșire (Hansen 1992, 372).

Un obicei interesant de depunere a armelor este acela al îngropării pieselor rupte/îndoite intenționat. Fenomenul are de asemenea o viață lungă, prezent fiind din preistorie (diverse spade rupte sau îndoite și depuse ritual), în Latène (obicei celtic, dar atestat și la dacii purtători ai culturii Latène) (Berciu 1970), până în evul mediu timpuriu (Pinter 1994, 17). Interpretarea care s-a dat acestui fenomen pleacă de la credința că piesele deformate ori rupte se reîntregesc pe lumea cealaltă pentru a-i folosi proprietarului decedat, în timp ce piesele întregi/funcționale rămân urmașilor spre folosință (Pinter 1994, 17 cu bibl.). Obiceiul era prezent și la începutul secolului XX la indienii Chayene care distrugeau arcul pentru ca cel decedat să poată vâna cu el, în Plaiurile Veșnice ale Vânătorii (Pinter 1994, 18 cu bibl.). Desigur, interpretările fenomenului se completează unele pe altele, cert este că aceste obiceiuri de depunere se bazează pe mentalități complexe, pe superstiții și credințe magico-religioase cu mari tradiții chiar în epoca respectivă, care depășeau spiritul practic al indivizilor ce trebuiau să renunțe la piesele "scumpe" (prețuirea fiind dată de valoarea intrinsecă a bronzului), tocmai pentru a respecta reguli de neîncălcă.

Aceleași concepții magico-religioase stau și la baza aducerii de ofrande votive cu ocazii deosebite, și gradul cultic al ritualului e vădit și de caracteristicile sale - grija pentru piesele selectate în vederea depunerii, pentru locul ales/destinat pentru aducerea ofrandei, pregătirea minuțioasă a suportului depunerii (eventual amenajarea unui loc sacru), aranjarea/poziționarea piesei sau pieselor depuse, și toate celelalte acțiuni complementare ce caracterizează ritualul depunerii.

Însă ofrandele/darurile mai sunt aduse în această perioadă a preistoriei și unor persoane respectate care se bucurau de un prestigiu deosebit, acest gen de daruri arătând relațiile complexe ce se manifestau în epocă, în sânul comunităților gentile. Respectul pentru un dușman temut, în fapt respectul pentru actul de vitejie în sine, a stat la baza creării unui complex de relații menite să îmbuneze, să medieze în probleme legate de conflicte militare. Cel mai de seamă izvor care atestă aceste relații complexe existente în lumea greacă a mileniilor II-I î.Chr. sunt cele două scrieri, *Iliada* și *Odissea*. Eroii epopeii cuceririi Ilionului vădese o demnitate deosebită și principii demne de orice cavaler viteaz medieval. Astfel, atunci când lupta se termină nedecis între Ajax și Hector, la sfârșitul ei se schimbă daruri care arată respectul reciproc existent între cei doi eroi (*Iliada*, VII, 237-296).

Toate aceste elemente definitorii ale unei epoci pline de simboluri pentru viața cotidiană a comunităților primitive, vădese caracterul deschis al *ofrandelor*, ce se pot manifesta în orice moment din viața acestor indivizi.

Fiind atestate pentru momentele esențiale din viața lor (nașterea, inițierea, căsătoria, moartea), ele sunt prezente și în ocazii diverse ce exprimă trăirile și

concepțiile individuale, mentalitățile și credințele magico-religioase ce se manifestau pe baza unei tradiții vechi de sute, poate mii de ani. Pentru că problemele generale erau aceleași cu fiecare, însă trăirile individuale diferă și sunt imprevizibile.

După cum am mai amintit, în ce privește teoria ascunderii depozitelor de arme din cauza nesiguranței epocii, dată atât de factorii interni (transformări sociale în sânul societății, lupte intertribale), cât și factorii externi (pătrunderea în Transilvania a purtătorilor culturii Noua de la est, iar de la vest a faciesului Otomani III) (cf. Rusu 1964, 246), trebuie reconsiderată pe baza analizei minuțioase a condițiilor de descoperire, structurii depozitelor, răspândirea lor și cadrul cronologic, coroborate cu studiul comparativ al comunităților primitive de azi, a comportamentului, credințelor magico-religioase și ritualurilor practicate de acestea, ce pot face trimiteri la manifestări similare peste granița timpului, înapoi la comunitățile preistorice aici în discuție. De altfel, este greu de crezut că în vremea conflictelor militare se ascundeau în depozite tocmai armele.

Se cuvine a remarca în cazul depozitelor de bronzuri că nu întotdeauna această categorie prezintă un caracter unitar, piesa cea mai nouă din depozit consemnând doar data îngropării sale (Stoia 1992, 394).

Fenomenul depozitelor de bronzuri caracteristic în Europa civilizației câmpurilor de urne (UFZ) a cunoscut în evoluția sa etapa depozitelor în masă, apoi depozitele „personalizate” și a sfârșit cu depuneri de arme în morminte (Wanzek 1989, 106,109). Odată cu generalizarea epocii fierului a intervenit o schimbare generală ce a dus în final la dispariția *fenomenului depozitului*, armele regăsindu-se depuse în morminte. Astfel, asistăm la “transferul” caracterului ceremonial al depunerilor votive asupra ritualului funerar (Stoia 1992, 397).

Analiza preliminară înfăptuită aici a permis constatarea că fenomenul depunerii de arme în special, și depozitele de bronzuri, în general prezintă un ridicat nivel de complexitate. O aprofundare analitică a particularităților acestor descoperiri ar contribui la încercarea de reconstituire a ceremonialului depunerii unor depozite cu semnificație evident sacră și la realizarea unui tablou al diferențierilor zonale și categoriale al lor, pe baza analizei tuturor factorilor de structură, compoziție și tipologie, a cronologiei și arealului de răspândire a depozitelor.

LES ARMES DES BRONZES AVEC DES CONOTATIONS RITUELLES DANS LE TRANSYLVANIE PRÉHISTORIQUES

Résumé

L'article traite la problematique plus complexe de la déposition rituelles d'armes des bronzes dans la Transylvanie préhistoriques, dans la perspectives plus récentes références de la bibliographie de spécialité.

Une aprofundement analytiques de la particularités des découvertes des dépôts des bronzes peut-être donné de nouvelles dates sur l'essai de reconstitution de la cérémonial de dépôt des toutes dépôts qui présente le signification evidement sacramentel et dans la realisation d'une tableau des diversification zonale et categorielle des toutes suite, sur la base de l'analyse de toutes factories de structures, composition et typologie, de cronologie et areal de dispersion et diffusion des dépôts.

Une récente découverte qui s'encadrement dans la position d'armes dépose rituelles dans la préhistoire, éte la fer de lance hallstattiene découverte à Ocna Mureș, dep. d'Alba.

LISTA ABREVIERILOR BIBLIOGRAFICE

- Alexandrescu 1966: A.D.Alexandrescu, *Die Bronzeschwerter aus Rumänien*, în *Dacia* 10, 1966, 116-189.
- 1968: A.D.Alexandrescu, *Spadele de bronz de pe teritoriul României. Rezumatul tezei de doctorat*, București, 1968.
- Bader 1983: T.Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, PBF, XIV, 6, München, 1983.
- 1991: T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, PBF, IV, 8, Stuttgart, 1991.
- Berciu 1970: D.Berciu, *Lumea celților*, București, 1970.
- Boroffka 1992: N. Boroffka, *Considerații asupra unor obiceiuri de depunere în epocile premetalice din Europa*, în *SCIIVA* 43, 4, 1992, 341-354.
- Bronzefunde 1995 *Bronzefunde aus Rumänien*, (editor T.Soroceanu) PAS 10, Berlin, 1995.
- Căpitanu, Vulpe 1977: V.Căpitanu, Al.Vulpe, *Sabia de la Marvila*, în *MemAntiq* 9-11, 1977-1979 (1985), 497-502.
- Chicideanu 1983: I.Chicideanu, *Zur typologie und Verbreitung der Schalenknaußschwerter*, în *Dacia* 27, 1983, 11-17.
- 1988: I.Chicideanu, *Din nou despre spadele cu mâner în formă de cupă*, în *SCIIVA* 39, 2, 1988, 159-168.
- 1992: I.Chicideanu, *Colocviul „Obiceiuri de depunere în pre- și protoistorie”*. Cuvânt introductiv, în *SCIIVA* 43, 4, 1992, 335-339.
- Enciclopedia 1996: *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol.II, D-L, București 1996, 336p.
- Geißlinger 1984: H.Geißlinger, *Depotfund, Hortfund. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd.5, Berlin-New York 1984, 320-338 (după Boroffka).
- GeogrRom 1983: *Geografia României, vol.1, Geografia fizică*, București, 1983.
- Hansen 1991: S.Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Main-Gebiet*, Bonn, 1991.
- 1992: S.Hansen, *Depozite ca ofrandă: o contribuție la interpretarea descoperirilor de depozite din perioada timpurie a UFZ*, în *SCIIVA* 43, 4, 1992, 371-392.
- 1994: S.Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der alteren Urnenfelderzeit zwischen Rhonetal und Karpatenbecken*, Teil 1-2, Berlin, 1994.

- Holste 1951: F.Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg/Lahn, 1951.
- 1962: F.Holste, *Zur Chronologie der Südosteuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit*, Marburg/Lahn 1962.
- Iliada Homer, *Iliada*, traducere de G.Murnu, București, 1985.
- Inel-Gligor 1998 : C.Inel, A.Gligor, *Scurte considerații asupra unui vârf de lance hallstattian descoperit la Ocna Mureș (jud. Alba)*, în *Sargetia* 27/1, 1997-1998, p.149-157.
- Kacsó 1977: C.Kacsó, *Contribuții la cunoașterea metalurgiei cuprului și bronzului în nord-vestul României*, în *Apulum* 15, 1977, 131-154.
- 1989: C.Kacsó, *Contribuții la problema tipologiei pumnalelor cu limbă la mâner*, *SympThrac* 7, Tulcea, 1989, 244-245.
- 1994: C.Kacsó, *Frühhallstattzeitliche Bronzefunde in Transsilvanien*, în *EphNap* 4, 1994, 5-16.
- 1995: C.Kacsó, *Der Hortfunde von Läschia, Kr. Maramureș. Bronzefunde aus Rumänien*, în *PAS* 10, 1995, 131-140.
- Marțian 1920: I.Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Bistrița*, 1920.
- Mozsolics 1967: A.Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1967.
- 1973: A.Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1973.
- Nestor 1933: I.Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGK* 22, 1932 (1933), 11-181.
- Novotná 1970: M.Novotná, *Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit*, Bratislava, 1970.
- Pauli 1985: L.Pauli, *Einige Anmerkungen zum Problem der Hortfunde*, în *ArchKorrbl* 15, 1985, 195-206.
- Pârvan 1926: V.Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.
- Petre, Vulpe 1994: Gh.Petre, Al.Vulpe, *Depozitul de vase ceramice de la Bistrița (jud. Vâlcea)*, în *AO* 9, 1994, 25-41.
- Petrescu-Dâmbovița 1971: M.Petrescu-Dâmbovița, *Les dépôts tardifs de bronzes sur le territoire de la Roumanie*, în *ActesCISPP*, 1, Beograd, 1971, 175-192.
- 1977: M.Petrescu-Dâmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- 1978: M.Petrescu-Dâmbovița, *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, PBF, XVIII, 1, München, 1978.
- 1995: M.Petrescu-Dâmbovița, *Metalurgia bronzului. Comori ale epocii bronzului din România*, București 1995, 45-54.

- Pinter 1994: Z.K.Pinter, *Aspecte ale cultului armelor. Valoarea spirituală și simbolică a pieselor de armament în mentalitatea medievală*, în AICSU, 1994, I, 9-42.
- Roska 1942: M.Roska, *Erdély régészeti repertoriuma. I Öskor. Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum I. Praehistorica*, Kolozsvár, 1942.
- Rotea 1995: M.Rotea, *Depozite. Comori ale epocii bronzului din România*, Cluj – Napoca 1995, 65-73.
- Rouse 1902: W.D.H.Rouse, *Greek Votive Offerings*, 1902, retip.1975 (după Hansen 1994).
- Rusu 1963: M.Rusu, *Die Verbreitung der Bronzhortfunde in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, în *Dacia* 7, 1963, 177-210.
- 1964: M.Rusu, *Depozitele de bronzuri de la Rebrîșoara (r.Năsăud, reg.Cluj)*, în *ArhMold* II-III, 1964, 237-250.
- 1972: M.Rusu, *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului. Rezumatul tezei de doctorat*, Iași, 1972.
- 1977: M.Rusu, *Bronzhortfunde aus Transsilvanien (Hallstatt A2-B3)*, în *InvArch*, H10, București, 1977.
- Soroceanu 1995: T.Soroceanu, *Die fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen- Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten. Bronzefunde aus Rumänien*, în *PAS* 10, Berlin, 1995, 15-80.
- Soroceanu, Lakó 1981: T.Soroceanu, É.Lakó, *Depozitul de bronzuri de la Sâg (jud.Sălaj)*, în *ActaMP* 5, 1981, 146-168.
- Stoia 1992: A.Stoia, *Câteva observații cu privire la unele descoperiri hallstattiene conținând obiecte de fier din România*, în *SCIVA*, 43, 4, 1992, 393-400.
- Tocilescu 1880: Gr.Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București 1880.
- Vulpe 1970: Al.Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, I, PBF, IX/2, München, 1970.
- 1975: Al.Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, II, PBF, IX/5, München, 1975.
- 1990: Al.Vulpe, *Die Kurzscherer, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF, VI/9, München, 1990.
- Vasiliev 1995: V.Vasiliev, *Les recherches consacrée au Premier âge du fer en Transylvanie. Resultats et problemes*, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1-2, 1995, 93-98.
- Wanzek 1989: B.Wanzek, *Celturile hallstattiene din fier și antecedentele lor în civilizația "câmpurilor de urne"*, în *Apulum* 25, 1989, 103-120.